

УДК 811.161.2-26'373'06"23
DOI: 10.18523/lcmp2522-9281.2024.10.99-117

Василь Старко

Український католицький університет
Львів, Україна
vstarko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2530-2107>

Vasyl Starko

Ukrainian Catholic University
Lviv, Ukraine
vstarko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2530-2107>

ПРОБЛЕМНІ ВИПАДКИ ТВОРЕННЯ ФЕМІНІТИВІВ У КОРПУСІ Й СЛОВНИКУ

Abstract

PROBLEMATIC CASES OF FORMING PERSONAL FEMININE NOUNS IN UKRAINIAN CORPORA AND DICTIONARIES

Background. *Feminine personal nouns in Ukrainian have increased in frequency at a high rate over the past years. This highly dynamic expansion has created difficulties with some designations.*

Contribution to the research field. *The findings show that a combination of language panel results and analyses of corpus data yields otherwise unattainable insights into the highly dynamic lexicon group and should be used by lexicographers and researchers concerned with such. More specifically, the author establishes which problematic cases with feminine terms have been resolved since 2022 and which remain in status nascendi.*

Purpose. *The purpose of the study is to compare survey and corpus data and show how they can be applied to resolving problematic cases of feminine noun derivation in Ukrainian.*

Methods. *Corpus analysis, involving both quantitative and qualitative aspects, is used to study textual data, and the comparative method is applied to compare survey and corpus results. Morphemic and derivational analysis are involved in the treatment of personal feminine nouns.*

Results. *The author has analyzed 30 problematic cases of feminine derivation and found converging survey and corpus data from 2021–2022 suggesting that 14 feminine terms previously thought to be problematic have become established as primary nominations. In the other cases considered here in detail, the results are mixed, with several variants vying for supremacy and corpus data either being insufficient or contradicting survey results.*

Discussion. *Feminine personal nouns are a highly dynamic lexical group in Ukrainian, marked by speakers' experimentation and competition among variant forms. It has experienced fast, steady if somewhat disorderly, expansion since (and partly due to) the Revolution of Dignity. Still, it has undergone partial structuring over the past years, as this study shows. Several productive derivational models have become established, and compound feminine nouns are shown to play an important role as a safe choice in complicated cases. Corpus data has proven to be an indispensable complement to survey results in obtaining an accurate picture of the lexical group under study. Lexicographic coverage of Ukrainian feminine terms has improved over the past five years, but more corpus-based work needs to be done in this area. Lexicographers and linguists are advised to combine survey and corpus data in their studies.*

Keywords: feminine personal noun, feminine term, feminine derivative, derivation, derivational variants, Ukrainian, corpus, language survey, lexicography, dictionary.

У статті на матеріалі вибраних словників і корпусів розглянуто низку випадків, коли творення фемінітивів спричинює труднощі. Порівняно результати опитування й корпусного аналізу. Виявлено ті фемінітиви, щодо яких зафіксовано збіжність даних, і вказано на досі не розв'язані випадки конкуренції. Сформульовано висновок про доцільність поєднання цих шляхів отримання даних у дослідженнях і лексикографічному описі динамічних ділянок лексики.

Ключові слова: фемінітив, жіноча назва, словотвір, словотвірні варіанти, українська мова, корпус, мовне опитування, лексикографія, словник.

1. Вступ

Проблема фемінітивів, як і потреба в них, не нова. Ще в праці 1928 року М. Сулима підкреслював, що, на відміну від російської мови, українська прагне до осібного називання чоловіків і жінок за професією, званням, посадою тощо. Водночас чоловічі назви мають і ширше значення, позначаючи людей без огляду на стать (*на посаді лаборанта*), тоді як фемінітиви стосуються лише жінок (Сулима, 1928). У 1936 році західноукраїнський мовознавець Є. Грицак на основі аналізу публіцистики й живої мови 1920-х років подав короткий огляд нових на той час фемінітивів, відзначив активний розвиток цієї номінативної групи й вказав на складнощі процесу, релевантні й сьогодні. Автор підкреслював «виразну тенденцію» творити фемінітиви, пов'язуючи її з «великою й активною ролею сучасного жіноцтва (в часі війни й по війні)» (Грицак, 1936, с. 11). Не оминув дослідник увагою і проблем: через різноманітність можливих суфіксів для творення жіночих назв з'явилися множинні паралельні назви й деякі мовці губилися або ж вдавалися до запозичень з інших мов. Дослідник обґрунтував перевагу одних форм над іншими, приміром, *членка* й *посолка* над *членкиня* й *послиця*.

У сучасному українському мовознавстві фемінітиви стали популярним об'єктом вивчення. Знаковим став 2019 рік, коли опубліковано досі найзначніші, багатоаспектні дослідження (Брус, 2019; Архангельська, 2019). У багатьох наукових працях, яких тут не перелічити, відзначено активне творення паралельних словотвірних варіантів, що спричинює складнощі у виборі, конкуренцію в текстах і проблеми з лексикографічним описом (Архангельська, 2022). Водночас досліджень, ґрунтованих на корпусних даних, поки що небагато (Сірук & Держанський, 2021; ВЖН).

Того ж 2019 року вийшов новий «Український правопис», де вперше з'явився окремий пункт про фемінітиви (Український правопис, 2019, с. 39–40). Цілком можливо, це стало реакцією на хвилю закликів (від 2018 р.) до Української національної комісії з питань правопису внормувати фемінітиви. Пункт про назви жінок сформульовано максимально «безпроблемно». Він явно невичерпний, однак спричинився до цілого спектра інтерпретацій і бурхливого обговорення в суспільстві. Річ у тім, що без відповіді залишилися саме ті питання, які найбільше цікавлять користувачів: за якими моделями краще утворювати фемінітиви в конкретних випадках? І як їх вживати?

У публічних дискусіях про назви жінок градус напруги зріс, зокрема, через упереджений підхід деяких критично налаштованих коментаторів, які для своїх дописів добирають тільки або переважно проблемні випадки творення фемінітивів, наводять окремі невдалі, неоднозначні однослівні назви жінок, ігноруючи при цьому тисячі вдалих і однозначних. На цих обмежених прикладах вони будують свою аргументацію або закликають читачів самостійно зробити висновки й висловити свою позицію. Позірно зберігаючи нейтралітет, такі автори намагаються маніпулювати суспільною думкою, схилиючи її відкинути тенденцію до творення нових жіночих назв в українській мові. Таким спробам варто протиставити виважений, системний підхід, ґрунтований на аналізі широкого мовного матеріалу.

У 2021 році на вебсайті Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ з'явилася замітка, яку можна вважати за офіційну позицію (Інститут мовознавства, 2021). Хоча відповідей на найпекучіші запитання вона не дає, відкладаючи їх на майбутнє, вміщені тези цілком слушні: нові фемінітиви поширюються насамперед у ЗМІ й соцмережах; причина такої тенденції — більша залученість жінок до суспільного життя; у суспільстві виявився широкий спектр поглядів на нові фемінітиви; їх вживання проходить соціальну апробацію, що потребує часу; вживання фемінітивів щодо конкретних осіб переважно однозначне, тоді як у ширшому значенні (назви посад, професій тощо) доцільніше застосовувати одну форму, якою традиційно є маскулінітив.

За нашими спостереженнями, протягом останнього десятиліття у вживанні українських фемінітивів відбулися значні зрушення, які донедавна залишалися, здається, непоміченими в українському мовознавстві і які заслуговують на висвітлення й рефлексію. Упродовж 2022–2024 рр. шліфування й відбір засобів у ділянці жіночих назв не припинялися; в окремих випадках слововжиток усталився, даючи змогу відповісти на деякі за давнені запитання.

2. Теоретико-методологічне підґрунтя

Рамки статті не дають змоги подати розгорнутий аналіз лексикографічного опису українських фемінітивів. Зацікавленого читача відсилаємо до праць (Архангельська, 2019, 2022; Брус, 2019), а тут обмежимося характеристикою важливих для нашого дослідження аспектів кількох більших словників, сфокусованих на цій лексиці. У «Вебсловнику жіночих

назв» (ВЖН), опублікованому на початку 2022 р., подано докладну інформацію про 2 тисячі фемінітивів з акцентом на новітні утвори. Укладачка застосувала дескриптивний підхід і водночас доповнила його інформацією і рекомендаціями щодо вибору з-поміж словотвірних варіантів. Реєстр ВЖН не охоплює етнонімів, катойконімів, назв за спорідненістю й зменшено-пестливих форм. Порівняльний аналіз показав, що понад третини гасел ВЖН немає в інших доступних на той час словниках (Synchak & Starko 2022). Загалом ця лексика — і недавно посталі назви, і давніше утворені фемінітиви — охоплена в загальнономовних словниках зі значними прогалинами. З іншого боку, аналіз найсвіжіших корпусних даних показує, що від часу публікації ВЖН деякі словотвірні варіанти закріпилися, а інші — остаточно втратили свої позиції, тож словник уже потребує перегляду й реструктурування. Наприклад, за даними великого українського вебкорпусу ukTenTen22 із трьох зафіксованих словотвірних варіантів *краєзнавиця*, *краєзнавчиня* й *краєзнавка* безперечним лідером є перший (майже 600 вживань), тоді як два інші разом зафіксовані менше ніж 20 разів. Тож у наступному, вже анонсованому виданні ВЖН доречно буде зберегти гасло *краєзнавиця*, а два інші варіанти або вилучити, або згадати в примітці. Якщо частоти (й умови вживання) двох варіантів у корпусі на сьогодні приблизно однакові (як у випадку з *фотографка* й *фотографиня*, які мають приблизно по півтори тисячі фіксацій у корпусі ukTenTen22), їх варто поки що залишити в повноцінних окремих статтях, зберігаючи можливість повторного перегляду в майбутньому. Виструнчення реєстру на основі найновіших корпусних даних дає змогу описати фемінітиви точніше й коректніше структурувати інформацію в словнику загалом.

Великий електронний словник української мови (ВЕСУМ) — це загальнономовний словник словозміни, який постійно й регулярно поповнюється новими словами, взятими з текстів, переважно з корпусу ГРАК. ВЕСУМ призначений для автоматичного опрацювання української мови й втілює дескриптивний підхід, якомога ширше охоплюючи реально вживані одиниці. Реєстр ВЕСУМа наразі містить понад 425 тисяч слів і фіксує понад 7 тисяч фемінітивів, що трапляються переважно в сучасних текстах. Серед них форми з суфіксом *-к(а)* становлять 60 % всіх одиниць, із суфіксом *-иц(я)* — 30 %, а решта припадає на менш продуктивні суфікси *-ин(я)* (405 одиниць), *-их(а)*, *-иш(а)*, *-ес(а)*, *-ис(а)*. Юкстапозити у ВЕСУМі не наведено, однак у тексті їх розпізнає додатковий

динамічний модуль за умови, що він знаходить кожен частину в словнику. В такий спосіб під час автоматичного аналізу тексту всі правильно написані одно- й двочленні назви жінок розпізнаються й морфологічно тегуються: або на основі ВЕСУМа, або внаслідок роботи динамічного модуля. Попри таке широке охоплення жіночих назв деякі новітні утвори наразі залишаються поза цим практично зорієнтованим словником. Не містить він і деяких застарілих назв та фемінітивів-діалектизмів. З іншого боку, деякі новітні назви жінок із реєстру ВЕСУМу мають порівняно низьку частотність і, вступаючи в конкуренцію з іншими варіантами, за короткий час можуть вийти з ужитку. Ще ряд жіночих назв утворені хибно: вони належать до списку покручів і внесені в реєстр словника спеціально для того, щоб їх розпізнавати й виправляти в текстах.

«Історичний словник фемінітивів XI–XXI ст.» (ІСФ), опублікований як другий том праці М. Брус (2019), охоплює період від XI до XXI ст. і містить статті із близько 8 тисячами жіночих назв. Шкода, що така фундаментальна праця важкодоступна навіть для зацікавлених фахівців, адже вона описує українські фемінітиви в діяхронному зрізі та з залученням різнопланового (словникового й текстового) матеріалу. Наш аналіз показує, однак, що в цьому словнику бракує низки новітніх назв жінок. Наприклад, суцільна вибірка гасел із реєстру ВЖН від початку абетки до аз засвідчила брак у словнику М. Брус таких слів: *авіаторка, автобіографка, автодизайнерка, автодилерка, автоінструкторка, автостоперка, автостопниця, аграрійка, аграрниця, агрессорка, адвокатка, адвокатеса, адептка, адміралка, адораторка, азартниця*. Вибірка із такого самого проміжку зі словника ВЕСУМ виявила такі додаткові прогалини (цих слів немає і у ВЖН): *аболіціоністка, абортниця, абсолювентка, аб'юзерка* (сленгізм), *авангардистка, августинка, августіанка, авіаконструкторка, авіапасажи́рка, автентистка, автогонниця, автозаправниця, автоінспекторка, автолюбительниця, автомототуристка, автономістка, автоперегонниця, авторитетка* (розмовне), *автохтонка, агностичка, адамітка, адиктологиня, ад'юнкт-професорка, аеронавтка, азійка, азовка*. В ІСФ бракує також деяких проблемних лексичних груп, які цікавлять нас у цій розвідці, приміром, жіночих корелятивів до маскулінітива *посол*.

Підсумовуючи цей короткий огляд, можна з певністю твердити, що хоча лексикографічне охоплення українських фемінітивів як динамічної ділянки й не може претендувати на повноту, на сьогодні воно містить

прогалини, які варто заповнювати, спираючись на широкі масиви текстових даних, насамперед великі корпуси. Електронний, онлайнвий формат словника з постійним оновленням і уточненням даних є оптимальним для опису таких груп лексики.

Що стосується фронтальних корпусних досліджень українських фемінітивів, то раніше опублікований аналіз даних корпусу ГРАК (версія 14) засвідчив домінування однослівних фемінітивів, серед яких трійка лідерів має такий вигляд (фіналь, абсолютна частота, відносна частота):

- ка — 2,2 млн вживань (3175 на млн);
- иня — 335 тис. вживань (500 на млн);
- иця — 215 тис. вживань (320 на млн).

Ці способи творення фемінітивів високопродуктивні, тоді як три інші розглянуті суфікси (-их-, -ис-/-ес-, -иша) значно менш частотні — ГРАК-14 фіксує сумарно 83 тисячі вживань таких форм (Synchak & Starko, 2022). Корпусні дані засвідчують використання також двокомпонентної моделі творення фемінітивів, яка не представлена у словниках. Найчастіше трапляються юкстапозити з компонентом *жінка-*, *дівчина-* та іншими основами, а також двочленна сполука з *пані*. За частотою двокомпонентна модель значно поступається однослівним фемінітивам, однак за потреби стає важливим інструментом номінації.

Найширше на сьогодні дослідження українських фемінітивів на основі корпусних даних представлено в роботі (Starko & Synchak, 2023). Спираючись на публіцистичні тексти в корпусі ГРАК (версія 16) і охоплюючи період 2000–2022 рр., автори показують, що від початку 2000-х до 2015 р. відносна частота вживання понад 700 жіночих назв за фахом коливалася переважно в проміжку 200–300 фіксацій на млн, а потім постійно зростала, щороку в середньому на 10–11 %, впевнено перевищивши рівень 400 на млн 2022 року (рис. 1).

Стале, і навіть стрімке, зростання засвідчено і в плані лексичного розмаїття таких назв: до 2015 р. в дослідженому підкорпусі зафіксовано стабільне вживання 100–200 різних фемінітивів, а далі їх кількість зростала на 12–22 % щороку й внаслідок 128-відсоткового стрибка пододала позначку в 500 назв 2022 року.

Автори проаналізували й динаміку окремих позначень, наприклад, форму *президентка* майже не вживали до 2016 р., а за шість років, після стрімкого злету, її відносна частота сягнула 18 разів на млн. Прикметно, що перемикання з чоловічої на жіночу форму — це наслідок вибору

мовців, а не популярності жінок на відповідній посаді (див. розгляд прикладів із Далєю Грибаускайте й Олександрою Коваль). Переважно більшість зафіксованих у корпусі фемінітивів вжито як нейтральні позначення, без відтінку розмовності чи негативних конотацій. Наприклад, у корпусних даних лише за 2022 р. форму *міністерка* зафіксовано понад 12 тисяч разів як стандартне позначення жінки на посаді міністра.

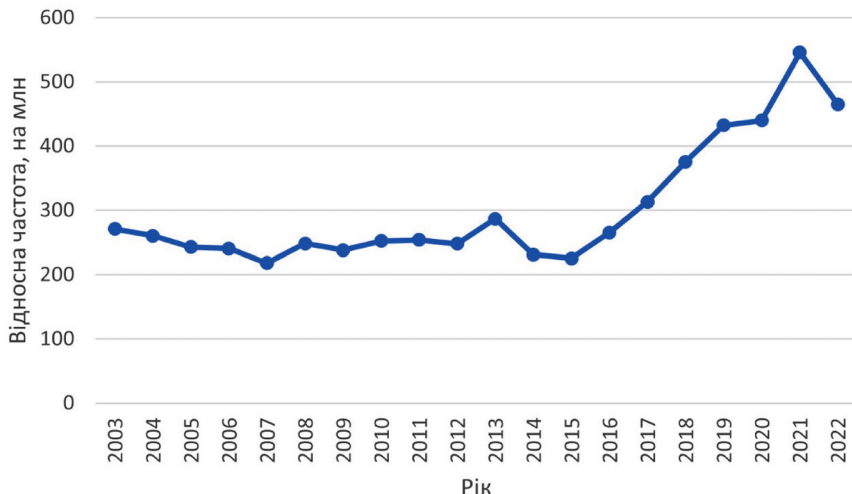

Рис. 1. Відносна частота жіночих назв за професією в публіцистичному підкорпусі ГРАК-16

Зауважено також активацію продуктивних словотвірних моделей *-знавець* → *-знавиця* та *-лог* → *-логиня* й замалим не експоненційне зростання частоти утворених за ними фемінітивів, які вживають як нейтральні позначення жінок у професійній сфері. Аналіз корпусних даних виявив понад 2 тисячі нових фемінітивів, не зафіксованих у ВЖН і ВЕСУМі, а також випадки конкуренції словотвірних варіантів. Ці форми мають стати предметом уважнішого вивчення й лексикографічного опрацювання.

З'ясувавши, що вживання окремих фемінітивів та їх груп зазнало різких змін у приблизно той самий період, автори дослідження доходять висновку: поруч із дією низки постійних чинників, як-от зростання ролі жінок у різних сферах суспільного життя та їх медійне висвітлення, потужним поштовхом до змін і ширшого вживання фемінітивів стала Революція гідності.

Мета нашого дослідження полягає в докладному аналізі вибраних випадків творення паралельних жіночих форм, що спричинюють труднощі для мовців, шляхом порівняння даних опитування та аналізу корпусних даних. Ідеться про те, щоб з'ясувати, наскільки вказані типи даних корелюють між собою і чи дають вони підстави стверджувати про закріплення певних словотвірних варіантів з-поміж конкурентних форм. На основі отриманих результатів прагнемо сформулювати рекомендації щодо лексикографічного опису новітніх фемінітивів і ширше — динамічних ділянок мови.

Основним методом дослідження виступає корпусний метод, що охоплює кількісний і якісний аналіз мовного матеріалу. Його доповнює порівняльний метод, застосований для з'ясування кореляції даних опитування й корпусу, а також морфемний і словотвірний аналіз.

3. Матеріал дослідження

За матеріал дослідження взято дані опитування носіїв української мови щодо 30 гнізд фемінітивів, сформованих навколо відповідних чоловічих номінацій, які наведені в онлайнному «Вебсловнику жіночих назв» (ВЖН), а також фіксації цих форм у двох корпусах української мови (ukTenTen22; Ukrainian Trends). Аналіз сфокусовано насамперед на конкуренції варіантів та усталенні їх у вжитку.

4. Фемінітиви в опитуваннях і корпусах

Як зазначено раніше, нас цікавить кореляція між даними опитування й результатами корпусного дослідження фемінітивів, які становлять труднощі для мовців. Опитування щодо творення фемінітивів в українській мові проводили неодноразово, див., наприклад, (Архангельська, 2014, 2019; Кузьменко, 2018). Щодо оприлюднених у цих працях результатів виникають, однак, певні застереження, зокрема через певну застарілість, адже за 10 чи навіть 5–6 років можуть відбутися суттєві зміни і в самій ділянці лексики, і в ставленні мовної спільноти. Втім, цікавим видається прогностичний висновок на основі частотності серед відповідей респондентів 2018 р.: до відповідних чоловічих назв в українській мові можуть закріпитися, зокрема, такі жіночі кореляти, як *видавчиня*, *водійка*, *докторка*, *науковиця*, *малярка*, *мисткиня*, *міністерка*, *охоронниця*, *посолка*, *філологиня*, *фотографиня*, *ювелірка* (Кузьменко, 2018, с. 135).

За матеріал для порівняння візьмемо результати свіжішого опитування. Наприкінці 2021 р. О. Синчак, укладаючи «Вебсловник жіночих назв української мови», застосувала метод експертного опитування і вмістила його результати у відповідних словникових статтях (Синчак, 2023). Наскільки нам відомо, це було зроблено вперше в українській лексикографічній практиці.

Потреба застосувати метод опитування під час укладання ВЖН виникла через неусталеність вживання деяких фемінітивів і множинність номінацій із тим самим значенням. Загалом метод експертного опитування застосовують у словникарстві щодо суперечливих питань слововжитку (чи окремих аспектів, як-от наголошування) і вміщують результати в примітках до статей, супроводжуючи їх висновками на основі аналізу корпусних даних і коментарями самих укладачів словника. Інколи проводять порівняння з ранішими опитуваннями з того самого питання й показують динаміку зміни ставлення мовців. В ідеалі користувач словника отримує цілісну картину, сформовану даними з різних джерел, яку далі поєднує з власною рефлексією над мовою й робить свої висновки щодо конкретного випадку слововжитку. Такі примітки в словникових статтях мають описовно-рекомендаційний характер і покликані насамперед поінформувати, а не вкоригувати.

Опитування для ВЖН стосується лише проблемних випадків: де зафіксовано кілька по-різному утворених фемінітивів, складно утворити жіночу форму чи немає одного беззаперечного жіночого варіанта. Такий підхід цілком виправданий, адже предметом дослідження є неусталена ділянка мови, в якій мовна спільнота шукає оптимальних номінативних засобів. Опитування, звісно, має свої обмеження. Його можна було б провести масовіше (залучивши більше, ніж 33 респонденти), збалансованіше (зокрема з дотриманням однакової пропорції чоловіків і жінок), вваженіше (скажімо, вибір між *фехтувальниця* й *фехтарка* не є проблемним) й охопити ширший мовний матеріал. А проте отримані результати виявилися достатньо інформативними й становлять унікальний зріз мовної свідомості не будь-яких, а освічених мовців, які тривалий час працюють із мовою і рефлексують над нею.

Результати цього опитування можна переглянути онлайн у формі 30 діаграм, вміщених у словникових статтях. Щоб побачити всі варіанти зафіксованих жіночих назв із супровідною інформацією, потрібно на словниковому порталі r2u.org.ua зі спадного списку вибрати «Вебслов-

ник жіночих назв» і ввести в пошуковий рядок відповідний маскулінітив: *академік, аналітик, байдаркар, генерал, генетик, єпископ, інформатик, історик, коваль, критик, математик, медик, міністр, ортопед, посол, прозаїк, промовописник, рекламувальник, рідномовець, спортсвець, статистик, теоретик, трагік, фехтувальник, фізик, фільмознавець, фізіатр, хімік, член, ювелір*.

Чим цінне такого роду експертне опитування? Інколи слово годі знайти в текстах, тоді мовна свідомість групи освічених носіїв мови (в деяких випадках — фахівців у галузі) стає просто незамінним джерелом інформації. Неформально подібні опитування проводили, за нашими даними, й укладачі інших українських словників, однак результати вводили в словникові статті без відповідного паспортування. Загалом за умови виваженого, збалансованого й задокументованого підходу такому способу колективного свідомого заповнення лексичних прогалин варто віддавати перевагу перед одноосібним, суб'єктивним чи малоусвідомленим творенням нових слів.

У ВЖН дані респондентів чітко задокументовано й подано окремо від інформації з інших джерел. У деяких випадках текстових засвідчень фемінітива (наприклад, *костюмологиня*) досі бракує навіть у великих сучасних корпусах, хоча він утворений за продуктивною моделлю. Власне, один із найцікавіших висновків опитування такий, що суфікс *-ин(я)* відіграє роль «кризового» засобу, тобто мовці вдаються до нього в складних випадках, коли інші суфікси не спрацьовують (Синчак, 2023, с. 469). Натомість інші жіночі форми, що їх на запит утворили респонденти (*перкусистка, рідномовиця*), тепер можна знайти в текстах. Деякі з цих текстів, як виявляється, створено до проведення опитування, що унеможливило висновок *post hoc ergo propter hoc*.

Якою мірою результати опитування відповідають текстовим даним? Для відповіді на це запитання скористаємося вебкорпусом українських текстів ukTenTen22 обсягом 7,5 млрд слів, в якому вміщено дані, зібрані 2014, 2020 і 2022 рр. з онлайн-джерел. Найпізніше оновлення корпусу охоплює тексти за 2021 р. і частково за 2022 р., тому його дані й результати опитування у ВЖН можна вважати фактично одночасними мовними зрізами. Отже, ці два джерела інформації надаються до порівняння. Завважимо, що створити підкорпус, який би завершувався 2021 р., у корпусі ukTenTen22 неможливо. Аналізуючи корпусні дані, ми не враховували «метамовних вживань» — контекстів, у яких мовці обгово-

рюють фемінітиви, а не вживають їх у потоці мовлення на позначення жінок.

Загалом можливі три типи випадків: цілковитий збіг (найрейтинговіший варіант жіночої назви серед експертів відповідає найчастотнішому варіанту в корпусі), частковий збіг (найчастотніший у корпусі варіант посів друге/високе місце в опитуванні), розходження (думки експертів суперечать даним корпусу). Провівши аналіз і порівняння даних, до першого типу, коли переважна форма чітко простежується і в опитуванні, і в корпусі, ми зараховуємо такі випадки: *аналітик* → *аналітикиня*, *генетик* → *генетикиня*, *критик* → *критикиня*, *медик* → *медикиня*, *міністр* → *міністерка*, *прозаїк* → *прозаїкиня*, *теоретик* → *теоретикиня*, *фехтувальник* → *фехтувальниціня*, *член* → *членкиня*. Наведені фемінітиви найчастотніші в корпусі й посідають перше місце в опитуванні, в обох випадках — зі значним відривом. Наприклад, *членкиня* має понад 18 тисяч фіксацій у корпусі й 79 % голосів експертів, а на другому місці варіант *членка* — 516 і 21 %, відповідно; *міністерка* — майже 13 тисяч фіксацій і 78 % в опитуванні, на другому місці в корпусі — *пані міністр* (близько тисячі вживань). Аналогічна ситуація з *аналітикинею*: майже 1300 знайдень у корпусі (інші форми сукупно мають менше ніж 15 фіксацій) і 80 % голосів респондентів. Сюди ж можна зарахувати й випадки зі значно нижчою частотою в корпусі, які, однак, узгоджуються з відповідями респондентів: *фтизіатр* → *фтизіатриня* (лише 10 фіксацій, а інших майже немає). У деяких випадках і респонденти, і корпус засвідчують досить сильні позиції другої номінації, що може мати відтінок розмовності чи зневажливості (*медичка*, *критикеса*). Отже, коли жіноча форма набирає 70 і більше відсотків голосів респондентів (у цьому опитуванні; в інших ситуація може відрізнятись), а за частотністю в корпусі значно переважає інші конкурентні номінації, можна очікувати її усталення й домінування. У таких випадках фіксуємо збіжність даних, отриманих незалежними каналами.

Інші випадки творення фемінітивів не такі однозначні. Однак перш ніж приглянутися до них ближче, варто схарактеризувати роль двочленних жіночих назв. Двокомпонентна модель творення фемінітивів — насамперед юкстапозит із *жінка-*, але також сполука з *пані*, надто у звертаннях, — виконує роль «рятівного круга» фемінізації. Мовці вдаються до неї в складних чи сумнівних випадках або ж коли жодна з однослівних жіночих назв не сягає умовного «порога прийнятності» в мовній спільно-

ті. Наприклад, *жінка-коваль* має 19 фіксацій у корпусі, тоді як *ковалиня* 1, *ковалька* 4, а *ковальчина* 8, хоча в опитуванні остання форма набрала 51 %. Використання двокомпонентної моделі може свідчити й про перехідний статус жіночої номінації, адже коли поширюється й усталюється однослівний фемінітив, потреба у двослівній номінації поступово мінімується чи цілковито відпадає. Це явище виразно засвідчують корпусні дані, а от в опитуванні для ВЖН двокомпонентна модель була представлена слабо, й про причини можна лише здогадуватися.

Суперечність між перевагами респондентів і корпусними даними фіксуємо щодо жіночих корелятивів до маскулінітива *генерал*. Номінація *жінка-генерал* дістала 19 % голосів експертів, а *генералка* — 72 %, хоча в корпусі перша в чотири рази частотніша за другу (183 й 47 вживань, відповідно), і ще 30 разів зафіксовано двослівну сполуку *пані генерал*. Тут цікаво також зазначити, що наявність у слова *генералка* інших значень ('генеральне прибирання', 'генеральне доручення', 'генеральна репетиція' — вони властиві розмовному мовленню й мають навіть вищу частоту в корпусі) не стає на заваді вживанню його у військовому значенні в нейтральних контекстах. Можна припустити, що через кілька років вказані співвідношення між одно- й двослівними варіантами вже будуть виразно інакші, якщо спрацює загальна тенденція вкорінення однослівних номінацій. Корпусні дані прямо суперечать результатам опитування й щодо жіночих форм від слова *єпископ* (у дужках подано абсолютну частоту в корпусі й відсоток голосів в опитуванні): *жінка-єпископ* (101, 12 %), *єпископка* (26, 33 %), *єпископиня* (13, 55 %). Щодо таких випадків можна зробити висновок, що в узусі поки що переважає консервативна двочленна номінація, тоді як респонденти вже зробили наступний крок відповідно до переважної тенденції виробляти однослівні назви.

Якщо в розмовному мовленні побутує конотована жіноча форма на *-ка* в значенні 'вчителька відповідного предмета', то для нейтральної номінації мовці вживають її рідко, а натомість частіше вдаються до суфікса *-ин(я)*, як-от *історикиня*, *математикиня*, *фізикиня*, *хімікиня*. Тут спостерігаємо однозначну конвергенцію даних корпусу й опитування, особливо яскраво виражену щодо першого прикладу — майже 2 тисячі вживань і 85 % голосів експертів. Конкуренцію цим дериватам намагаються скласти юкстапозити з *жінка-*, однак зазвичай поступаються їм за частотою в корпусі (*жінка-історик*, *жінка-математик*, *жінка-фізик*). А втім, *жінка-хімік* майже дорівнялася до *хімікиня*, а *жінка-інформатик* дещо

випереджає форму *інформатикиня*, хоча обидві ці форми мають низьку частоту, тож висновок непевний. Респонденти якщо й подавали такі юкстапозити, то рідко. Отже, в цій групі назв спостерігаємо прагнення мовців дистанціюватися від закріпленого розмовного значення за допомогою іншого суфікса чи двокомпонентної моделі словотворення.

Проблеми з номінацією осіб, що працюють у галузі статистики, починаються ще до того, як справа доходить до фемінітивів. Річ у тім, що таку особу чоловічої статі можна назвати *статист* чи *статистик*. Перше слово позначає також і актора, що грає роль без слів, тож фахівці зі статистики воліють називатися *статистиками*. Жіночі форми можна утворювати від обох основ, й опитування зафіксувало аж сім варіантів, серед яких переважає *статистикиня* (39 %). Однак у корпусі ми не знайшли жодних одно- чи двослівних позначень, крім кільканадцяти фіксацій слова *статистка* (яке, до речі, поступається цій самій формі на позначення виконавиці ролі без слів). Корпусних даних тут поки що бракує, однак шанси закріпитися в ролі однослівної номінації має наразі форма *статистка*.

Складнощі виникають і з фемінітивами від слова *академік*. Учасники опитування навели шість однослівних варіантів, серед яких перше місце посіла *академкиня* (41 %). Однак у корпусі з-поміж однослівних номінацій ця форма лише на другому місці: *академікиня* — 22 фіксації, *академкиня* — 13, *академкиня* — 9. Корпусні дані засвідчують спорадичне вживання ще двох однослівних назв (*академкиня* й *академічка*), однак всі такі форми разом поступаються юкстапозиту *жінка-академік* (78 вживань у корпусі), який не фігурує в результатах опитування. Звідси можна зробити обережний висновок, що однослівна модель творення в цьому випадку (ще) не дала форми з чітким домінуванням; наразі на цю роль найбільше шансів має *академікиня*. Поки усталення однослівних номінацій триває, мовці вдаються до «рятівної» й «безпечної» двокомпонентної моделі, найчастіше вживаючи номінацію *жінка-академік*.

В якихось випадках узус може відставати від уподобань уважних рідномовців. Наприклад, учасники опитування віддали перевагу фемінітиву *байдарниця* (58 %), тоді як у корпусі він трапляється вкрай рідко (три фіксації), а *байдаркарка* (27 %) взагалі не зафіксована. Натомість домінує скалькована з російської форма *байдарочниця* (279 вживань). Ця ситуація з жіночими формами віддзеркалює вживання відповідних маскулінітивів: на форму *байдарочник* припадає 98 % усіх чоловічих номінацій, на

байдарочниця — 96 % усіх жіночих. Тож спостерігаємо тут вияв мовної інерції: мовна спільнота ще не позбулася форм (насамперед чоловічих і, як наслідок, утворених від них жіночих), що їх експерти слушно вважають за невиправдано скальковані. Повторний аналіз через кілька років може показати, чи змінюється ситуація.

Роль такого повторного зрізу можна продемонструвати на прикладі жіночих відповідників до слова *посол*. Для аналізу динаміки в цій групі ми додатково залучили дані з Ukrainian Trends — моніторингового корпусу, який регулярно, двічі на тиждень, наповнюється текстами переважно з онлайн-ових ЗМІ. Період охоплення починається приблизно з середини 2022 р.; наразі корпус містить 640 млн слів. На рис. 2 наведено порівняння пропорційних відношень проаналізованих номінацій на позначення жінок-послів у трьох джерелах: опитування, корпусу Ukrainian Web 2022 (позначеного як «Корпус 2014–2022») та корпусу Ukrainian Trends («Корпус 2022–2024»).

Результати опитування

Корпус 2014-2022

Корпус 2022-2024

Рис. 2. Пропорційні відношення між частотою жіночих форм до слова *посол*

Як бачимо, серед однослівних номінацій усюди переважає *посолка*. Водночас зазначаємо, що за останні два роки ця форма суттєво зміцнила свої позиції. Усупереч даним опитування, обидва корпуси засвідчують словосполучку *пані посол* як найчастотнішу номінацію. Порівняння даних корпусів показує, що останнім часом її відрив від *посолка* значно скоротився. Завважмо, що певну роль у цьому може відігравати й зміна текстової бази: корпуси мають різне наповнення, хоч обидва охоплюють українськомовні онлайн-ві джерела. Що стосується абсолютних показників, то за 2022–2024 рр. зафіксовано 1456 вживань сполуки *пані посол* і 1200

вживань форми *посолка*. Якщо виявлена тенденція збережеться, можна очікувати, що ці дві назви найближчим часом домінуватимуть, майже витіснивши конкуренток.

Ще один, хоч і менш яскравий, випадок суперечності маємо зі словами на позначення жінки, що створює рекламу: респонденти однозначну перевагу віддали формі *рекламувальниця*, однак у корпусі її не зафіксовано взагалі, а натомість дві інші форми — *рекламниця* й *рекламістка* — мають небагато вживань (по 20 із лишком). Подібна ситуація і з жінками в ювелірній справі: респонденти впевнено вказали на форму *ювелірниця* (73 %), якої у корпусі не знайшлося. Натомість у корпусних текстах зафіксовано нечасте вживання форми *ювелірка* (кільканадцять траплянь), якої опитані експерти остерігалися (лише 18 %), вочевидь намагаючись уникнути плутанини з розмовними значеннями цього слова ‘ювелірні прикраси’ та ‘ювелірний магазин’. Натомість в іншому опитуванні (Кузьменко, 2018) цей фемінітив виявився лідером. У цих двох випадках наявних текстових даних недостатньо для певних висновків, хоча можна говорити про два-три фемінітиви, що претендують на заповнення ніші.

Інколи навіть 7,5-мільярдний корпус разом з іншими, меншими корпусами містять недостатньо інформації, й тоді результати опитування виявляються безальтернативним джерелом даних про переваги мовців. Наприклад, *ортопедка* (68 %), *фільмознавиця* (60 %) — коректно утворені жіночі форми, які майже не трапляються в декількох перевірених корпусах. Неясна ситуація з жіночими формами від рідковживаного слова *промовописець*, адже корпус їх не фіксує, а думки респондентів розбігаються: вони навели низку варіантів, а на першому місці опинилася форма *промовописиця* (35 %). Не допомагає корпус і з фемінітивами від *рідномовець* і *трагік*, щодо яких учасники опитування висловилися досить чітко: *рідномовиця* 65 % і *трагікиня* 72 %.

5. Висновки

До проблемних випадків творення фемінітивів, як і до інших неусталених і динамічних ділянок лексики, слід підходити виважено, залучаючи до розгляду дані різного походження. Опитування дають змогу виявити переваги і ставлення мовців, однак результати можуть різнитися залежно від складу групи респондентів, часу проведення й формулювання запитань. У словникарській практиці залучають досвідчених респон-

дентів, які фахово працюють із мовою й рефлексують над нею. Корпуси — незамінне джерело інформації про реальний мовний вжиток, особливо якщо корпусні дані наявні в достатній кількості за потрібний відрізок часу.

Аналіз корпусних даних засвідчив широке вживання фемінітивів в українській мові, зокрема в публіцистиці й онлайн-джерелах. У роки після Революції гідності сталося суттєве зрушення: мовці почали утворювати значно більше різних жіночих назв і вживати їх щороку частіше. Однак подекуди творення фемінітивів спричинює труднощі через наявність паралельних словотвірних варіантів. Аналіз даних опитування за 2021 р. і корпусних даних 2022 р. щодо 30 проблемних випадків творення фемінітивів дав змогу зробити такі висновки:

- у більшості випадків (14,47 %) встановлено збіжність результатів опитування й корпусних даних, що прояснює ситуацію, вказуючи на домінуючу однослівну жіночу форму;
- у п'яти випадках (17 %) в текстах переважає «консервативна» двокомпонентна номінація з *жінка-* (і *пані посол*), а в опитуванні — однослівна номінація;
- у восьми випадках (27 %) текстових даних замало, однак респонденти достатньо впевнено вказують на один варіант;
- у двох випадках встановлено суперечність між результатами опитування й корпусного аналізу, а ще в одному обох типів інформації виявилось недостатньо.

Окремо зазначимо, що двокомпонентна модель — юкстапозит із *жінка-* чи рідше словосполука з *пані* — відіграє роль «безпечного» засобу номінації жінок, надто коли мовці непевні щодо однослівних дериватів або якщо такі слова вже мають небажані конотації. Суфікс *-ин(я)* відіграє подібну роль серед однослівних номінацій.

Отже, попри те, що низка чинників ускладнює творення українських фемінітивів, у цій ділянці нещодавно відбулося часткове структурування. Процес триває і потребуватиме поновного аналізу. Опитування й корпусний аналіз вдало доповнюють одне одного як джерела інформації про творення новітніх фемінітивів в українській мові й дають змогу досить точно з'ясувати поточний стан ділянки лексики, що перебуває на стадії формування й апробації. Для відстеження такої динаміки в лексикографічній практиці й лінгвістичних дослідженнях доцільно залучати й порівнювати дані з цих двох джерел через регулярні інтервали.

Список джерел фактичного матеріалу

- ВЕСУМ — Рисін, А., & Старко, В. (2005–2024). *Великий електронний словник української мови*. Версія 6.5.2. https://github.com/brown-uk/dict_uk.
- ВЖН — *Вебсловник жіночих назв української мови*. (2022). (Олена Синчак, Укл.). https://r2u.org.ua/html/femin_details.html.
- ГРАК — *Генеральний регіонально анотований корпус української мови* (ГРАК). (2017–2024). (Шведова, М., фон Вальденфельс, Р., Яригін, С., Рисін, А., Старко, В., & Ніколаєнко, Т.) Київ, Львів, Єна. <http://uacorp.us.org>.
- Ukrainian Trends — *Ukrainian Trends*. <https://www.sketchengine.eu/ukrainian-trends-corpus/>.
- ukTenTen22 — *Ukrainian Web corpus 2022*. <https://www.sketchengine.eu/uktenten-ukrainian-corpus/>.

Список використаної літератури

- Архангельська, А. М. (2014). Фемінінні інновації в новітньому українському назовництві. *Мовознавство*, 3, 34–50.
- Архангельська, А. (2019). *Femina cognita. Українська жінка у слові й словнику*. Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Архангельська, А. (2022). До проблем лексикографічної презентації фемінативів у тлумачних словниках української мови. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 57, Article 2708. <https://doi.org/10.11649/sfps.2708>.
- Брус, М. П. (2019). *Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування* (Ч. 1; Ч. 2). Прикарп. нац. ун-т імені Василя Стефаника.
- Грицак, С. (1936). *Неологізми в сучасній українській літературній мові*. Бібліотека Рідної Мови. Інститут мовознавства НАНУ. (2021). Про фемінативи в сучасній українській мові. <https://www.inmo.org.ua/news/про-фемінативи-в-сучасній-українській-мові.html>.
- Кузьменко, Ю. І. (2018). Які перспективи мають фемінітиви в сучасній українській мові? *Мовні і концептуальні картини світу*, 2 (62), 127–137.
- Синчак, О. (2023). Експертне опитування як складова лексикографічного опису (на основі Вебсловника жіночих назв української мови). В *Лексикографічна парадигма XXI ст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Л. С. Паламарчука* (с. 462–475). Інститут української мови НАН України.
- Сірук, О., & Держанський, І. (2021). Фемінітиви в кубі: деякі казуси перекладу. *Българска країнистика*, 10, 168–177.
- Сулима, М. (1928). *Українська фраза. Коротенькі начерки*. Рух.
- Український правопис*. (2019). Наукова думка.
- Starko, V., & Synchak, O. (2023). Feminine Personal Nouns in Ukrainian: Dynamics in a Corpus. *Proc. 7th Int. Conf. COLINS 2023*, II, 407–425. <https://ceur-ws.org/Vol-3396/paper33.pdf>.
- Synchak, O., & Starko, V. (2022). Ukrainian Feminine Personal Nouns in Online Dictionaries and Corpora. *Proc. 6th Int. Conf. COLINS 2022*, I, 775–790. <http://ceur-ws.org/Vol-3171/paper58.pdf>.

References

- Arkhanhelska, A. M. (2014). Femininni innovatsii v novitnomu ukrainskomu nazovnytstvi. *Movoznavstvo*, 3, 34–50 [in Ukrainian].
- Arkhanhelska, A. (2019). *Femina cognita. Ukrainka zhinka u slovi y slovyku*. Vydavnychiy dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].

- Arkhanhelska, A. (2022). Do problem leksykohrafichnoi prezentatsii feminatyviv u tlumachnykh slovnnykakh ukraïnskoi movy. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 57, Article 2708. <https://doi.org/10.11649/sfps.2708> [in Ukrainian].
- Brus, M. (2019). *Feminityvy v ukraïnskii movi: heneza, evoliutsiia, funktsionuvannia*. (Ch. 1; Ch. 2). Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka [in Ukrainian].
- Hrytsak, Ye. (1936). *Neolohizmy v suchasniï ukraïnskii literaturnii movi*. Biblioteka Ridnoi Movy [in Ukrainian].
- Instytut movoznavstva NANU. (2021). Pro feminatyvy v suchasniï ukraïnskii movi. <https://www.inmo.org.ua/news/про-фемінативи-в-сучасній-українській-мові.html>.
- Kuzmenko, Yu. I. (2018). Yaki perspektyvy maiut feminatyvy v suchasniï ukraïnskii movi? *Movni i kontseptualni kartyny svitu*, 2 (62), 127–137 [in Ukrainian].
- Siruk, O., & Derzhanskyi, I. (2021). Feminityvy v kubi: deïaki kazusy perekladu. *Bulharska ukraïnistyka*, 10, 168–177 [in Ukrainian].
- Starko, V., & Synchak, O. (2023). Feminine Personal Nouns in Ukrainian: Dynamics in a Corpus. *Proc. 7th Int. Conf. COLINS 2023*, II, 407–425. <https://ceur-ws.org/Vol-3396/paper33.pdf>.
- Synchak, O. (2023). Ekspertne opytuvannia yak skladova leksykohrafichnoho opysu (na osnovi Veb-slovnnyka zhinochykh nazv ukraïnskoi movy). V *Leksykohrafichna paradyhma XXI st.: teoriia i metodolohiia. Do 100-littia vid dnia narodzhennia L. S. Palamarchuka* (s. 462–475). Instytut ukraïnskoi movy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Synchak, O., & Starko, V. (2022). Ukrainian Feminine Personal Nouns in Online Dictionaries and Corpora. *Proc. 6th Int. Conf. COLINS 2022*, I, 775–790. <http://ceur-ws.org/Vol-3171/paper58.pdf>.
- Sulyma, M. (1928). *Ukraïnska fraza. Korotenko nacherky*. Rukh [in Ukrainian].
- Ukraïnskyi pravopys*. (2019). Naukova dumka [in Ukrainian].

Матеріал надійшов 30.08.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)